

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ریشه‌های اقتصادی فروپاشی اتحاد شوروی

زمینه‌های اقتصادی «تفکر جدید» گورباچف

الهه کولایی

استاد گروه مطالعات منطقه‌ای

چاپ دوم، با ویرایش کامل

تابستان ۱۳۹۳

شماره مسلسل ۸۱۵۸

شماره انتشار ۲۴۲۲

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه	: کولانی، الهه (طبرستانی)، ۱۳۳۵-
عنوان و نام پدیدآور	: ریشه‌های اقتصادی فروپاشی اتحاد شوروی؛ زمینه‌های اقتصادی «تفکر جدید» گورباچف / الهه کولانی
وضعیت ویراست	: [ویراست ۲]
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	: ۲
فروست	: انتشارات دانشگاه تهران، شماره انتشار ۲۴۲۲.
شابک	: 978-964-03-6653-0
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
یادداشت	: ویراست کتاب حاضر قبلاً تحت عنوان «زمینه‌های اقتصادی «تفکر جدید» گورباچف: علل اقتصادی در فروپاشی اتحاد شوروی» توسط انتشارات دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ در سال ۱۳۷۸ منتشر شده است.
یادداشت	: کتابنامه.
عنوان دیگر	: زمینه‌های اقتصادی «تفکر جدید» گورباچف: علل اقتصادی در فروپاشی اتحاد شوروی.
موضوع	: روسیه شوروی - سیاست اقتصادی ۱۹۸۶-۱۹۹۱ م.
موضوع	: روسیه شوروی - سیاست اقتصادی
موضوع	: روسیه شوروی - روابط خارجی
شناسه افزوده	: دانشگاه تهران مؤسسه انتشارات
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۳ ر ۹ ک ۲۶ / ۳۳۶ HC
رده‌بندی دیویی	: ۳۳۸/۹۴۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۵۴۹۲۴۶

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازتویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود.

ISBN 978-964-03-6653-0

9 789640 366530

عنوان: ریشه‌های اقتصادی فروپاشی اتحاد شوروی: زمینه‌های اقتصادی «تفکر جدید» گورباچف

تألیف: دکتر الهه کولانی

نوبت چاپ: دوم با ویرایش و افزوده‌ها

تاریخ انتشار: ۱۳۹۳

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است»

«کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است»

بها: ۱۲۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرش مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: http://press.ut.ac.ir

بخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

فهرست مطالب

مقدمه

فصل اول

۱	مروری بر سیاست خارجی اتحاد شوروی
۱	مقدمه
۲	مارکسیسم
۴	خروج از جنگ جهانی اول
۷	جنگ داخلی و تجاوز بیگانگان
۱۱	تشکیل کمینترن
۱۳	همزیستی مسالمت آمیز
۲۳	جنگ جهانی دوم
۲۵	آغاز جنگ سرد
۲۸	اهمیت اروپای شرقی
۲۹	بازگشت به همزیستی مسالمت آمیز
۳۹	دومین جنگ سرد
۴۲	مرگ برژنف
۴۳	روابط با کشورهای جهان سوم
۴۷	گرایش‌های جدید در سیاست خارجی اتحاد شوروی
۵۰	الف- مذاکرات کنترل تسلیحات
۵۳	ب- خانه مشترک اروپایی
۵۵	پ- دگرگونی در سیاست جهان سومی شوروی
۵۸	ت- رهایی اروپای شرقی

فصل دوم

۶۳	"تفکر جدید" گورباچف
۶۳	مقدمه
۶۶	بیست و هفتمین کنگره حزب کمونیست اتحاد شوروی
۷۴	پیامدهای اجرای "تفکر جدید"

۷۵.....	الف- تخصیص منابع.....
۷۵.....	ب- سیاست‌ها و سیاستگذاری.....
۷۶.....	ج- مفهوم امنیت ملی.....
۸۰.....	د- روابط شرق و غرب.....
۸۶.....	تأثیر تفکر بر روابط اتحاد شوروی و جهان سوم.....
۹۲.....	الف- خاورمیانه.....
۹۳.....	ب- افغانستان.....
۹۴.....	ج- آفریقا.....
۹۵.....	د- امریکای مرکزی.....
۹۵.....	ه- شرق دور.....
۹۶.....	و تحول در جایگاه ایدئولوژی.....
۹۸.....	ز- دگرگونی در مفهوم جنگ، صلح و انقلاب.....
۱۰۱.....	بار مالی تعهدهای انقلابی.....
۱۰۳.....	روابط میان کشورهای سوسیالیست.....
۱۰۵.....	روابط با چین.....
۱۰۶.....	گورباچف و جنگ خلیج فارس.....
۱۰۷.....	تحکیم "تفکر جدید" گورباچف.....

فصل سوم

۱۱۳.....	تاریخ تحولات اقتصادی در اتحاد شوروی.....
۱۱۳.....	مقدمه.....
۱۱۵.....	جنگ و انقلاب.....
۱۱۶.....	سیاست کمونیسم جنگی.....
۱۲۰.....	سیاست جدید اقتصادی (نپ).....
۱۲۳.....	پایان نپ و آغاز برنامه‌ریزی.....
۱۲۷.....	اشتراکی کردن اجباری کشاورزی.....
۱۳۱.....	استراتژی صنعتی‌سازی.....
۱۳۳.....	تسریع در روند صنعتی کردن.....
۱۳۵.....	برنامه پنج‌ساله دوم.....

۱۳۸	جنگ جهانی دوم.....
۱۴۱	برنامه پنج ساله چهارم.....
۱۴۳	دوران خروشچف.....
۱۴۴	کشاورزی.....
۱۴۶	صنعت.....
۱۴۸	پس از خروشچف.....
۱۴۹	برنامه اقتصادی کاسیگین.....
۱۵۳	مشکلات انتقال فناوری.....
۱۵۴	مسائل بخش کشاورزی.....
۱۵۷	کند شدن رشد صنعتی.....
۱۵۹	دوران آندروپوف و چرنشکو.....
۱۶۲	تلاش‌های گورباچف آخرین دبیرکل حزب کمونیست.....
۱۶۵	پرسترویکا.....
۱۶۹	اصلاحات در کشاورزی.....
۱۷۱	نظام قیمت‌ها.....
۱۷۳	دگرگونی در اولویت‌های اقتصادی.....
۱۷۵	مشکلات فناوری.....
۱۷۸	کیفیت پایین کالاها.....
۱۷۹	تجارت خارجی.....
۱۸۱	دگرگونی در مدیریت مؤسسات تولیدی.....
۱۸۳	نظام برنامه‌ریزی.....
۱۸۴	مبارزه با الکلیسم.....
۱۸۴	دیدگاه‌های مختلف در مورد پرسترویکا.....
۱۸۹	برنامه اصلاحات اقتصادی ریژکوف و آبالکین.....
۱۹۲	تلاش‌های بی‌نتیجه.....
۱۹۳	برنامه اصلاحات اقتصادی شاتالین.....
۱۹۶	طرح ریاست جمهوری.....
۱۹۷	وخامت شرایط اقتصادی.....
۲۰۲	طرح اقتصادی یاولینسکی.....

۲۰۳..... برنامه اقتصادی گیدار

فصل چهارم

۲۰۵..... هم‌زمانی تنش‌زدایی و اصلاحات اقتصادی

۲۰۵..... مقدمه

۲۰۶..... تنش‌زدایی مکرر

۲۰۸..... ریشه‌های تنش‌زدایی

۲۱۰..... نتایج گسترش روابط با غرب

۲۱۲..... عوامل داخلی اصلاحات گورباچف

۲۱۳..... اهداف پرسترویکا

۲۱۴..... ریشه‌های بین‌المللی اصلاحات اقتصادی

۲۱۶..... نتیجه

۲۲۱..... منابع

۲۲۷..... نمایه

مقدمه

در تاریخ اتحاد شوروی (۱۹۹۱-۱۹۱۷) مانند کشورهای دیگر جهان، در میان امور داخلی و خارجی ارتباط نزدیکی وجود داشت. میخائیل گورباچف هفتمین و آخرین دبیرکل حزب کمونیست اتحاد شوروی^۱ که از مارس ۱۹۸۵ اداره امور را در کشور برعهده گرفت، اصلاحاتی را آغاز کرد، که سرانجام با فروپاشی اتحاد شوروی در پایان سال ۱۹۹۱، نخستین مرحله آن پایان یافت.^۲ با آغاز برنامه اصلاحات گورباچف که به زودی با عنوان پرسترویکا شهرت جهانی پیدا کرد، کل موجودیت و اساسی نظام سیاسی - اقتصادی - اجتماعی کمونیستی در اتحاد شوروی زیر سؤال رفت. گورباچف برنامه‌ای را به مرحله اجرا گذاشت که مرگ اقتصاد رو به زوال این کشور را تسریع کرد.

در مورد چشم‌انداز برنامه اصلاحات گورباچف به تدریج سه دیدگاه شکل گرفت: دیدگاه نخست، کوشش‌های او را ریاکارانه تلقی می‌کرد و در چارچوب دیوان‌سالاری و فرهنگ سیاسی روس، مجالی برای پیشرفت آن قائل نبود. حامیان این نگرش، گورباچف را یک «برژنف پرتحرک» می‌دانستند که هدفش از برنامه اصلاحات، کسب و کاربرد فناوری مدرن غرب در اتحاد شوروی بود.

دیدگاه دوم، از آن کسانی بود که نگرش خوش‌بینانه به پرسترویکای گورباچف داشتند. این گروه بر این باور بودند که گورباچف توان به‌انجام رساندن یک برنامه واقعی اصلاحات را در اتحاد شوروی دارد. آنان گورباچف را رهبری از نسل خروشچف می‌دانستند و با استناد به برنامه اقتصادی لنین و دستاوردهای آن، توانایی پیشبرد اصلاحات را برای گورباچف قائل بودند.

دیدگاه سوم، مورد حمایت کسانی بود که بیشتر پس از فروپاشی دیوار آهنین در اروپای شرقی، صدای خود را بلند کردند. آن‌ها معتقد بودند اصلاحات از بالای گورباچف، باید سرعت و شدت بیشتری پیدا کند و سازوکارهای بازار هر چه زودتر بر آن حاکمیت یابد.

به ترتیب، طرفداران هر سه دیدگاه تهدیدهایی را که پیشرفت فرایند اصلاحات برای کشور ایجاد کرده، مورد اذعان قرار می‌داند.

1- Communist Party of the Soviet Union: CPSU

۲- مرحله بعد را بوریس یلتسین ریاست جمهوری روسیه عهده‌دار شد که از توفیق در این مسیر فروماند.

گورباچف در بیست و هفتمین کنگره حزب کمونیست اتحاد شوروی (فوریه ۱۹۸۶) اصول «تفکر جدید»^۱ را اعلام کرد. وی در سخنرانی خود با عنوان «گزارش سیاسی کمیته مرکزی به کنگره» که توسط دبیرکل ارائه می‌شد، ضمن برشمردن نقاط منفی و نظام نامناسب اقتصادی، خواستار ایجاد دگرگونی‌های اساسی شد. گورباچف لزوم برقراری ثبات و آرامش در روابط روسیه با جهان خارج، به‌ویژه غرب و آمریکا را مورد تأکید قرار داد. بدون کاهش تنش و تنش میان دو بلوک سوسیالیسم و سرمایه‌داری و نیز در روابط با چین، رهبری شوروی و گورباچف خود را قادر به تأمین منابع مورد نیاز برای اجرای برنامه اصلاحات در داخل کشور نمی‌دانستند. در این زمینه، دگرگونی‌های اساسی در سیاست خارجی اتحاد شوروی، که تأثیر جدی بر هزینه‌های اقتصادی و سیاسی مسابقه تسلیحاتی داشت و توسعه روابط سیاسی و اقتصادی با جهان، برای موفقیت اصلاحات ضروری تشخیص داده شد.

گورباچف پس از کنگره ۲۷ حزب کمونیست اتحاد شوروی، بارها بر ضرورت اجرای اصلاحات در سیاست خارجی اتحاد شوروی (تفکر جدید) اصرار ورزید. این امر خود سبب آغاز بحث‌های بسیاری در کشورهای غربی شد که درستی «تفکر جدید» گورباچف را مورد بررسی قرار می‌دادند. به‌زودی این باور قوت گرفت که اظهارات گورباچف فراتر از «سخنان تبلیغاتی و تهی از حقیقت» است. گورباچف پیوسته مسائلی چون: ۱) مشکلات جهانی^۲ که جامعه بیشتری را مورد تهدید جدی قرار داده و نیاز به‌راه‌حل جهانی برای رویارویی با آن، ۲) تأکید بسیار بر وابستگی متقابل^۳ کشورها، ۳) رد امکان پیروزی در مسابقه تسلیحاتی که در سطح سلاح‌های هسته‌ای در حال افزایش شدید بود، پذیرش بیهوده بودن تلاش برای کسب برتری نظامی و در حقیقت رد کارایی تسلیحات و نیروی نظامی در تأمین امنیت کشورها، و ۴) انتقاد شدید از پنهان‌کاری و محافظه‌کاری که ویژگی‌های اصلی سیاست خارجی اتحاد شوروی را مشخص می‌کرد، مطرح می‌ساخت.

بعد از مطرح شدن «تفکر جدید» از سوی گورباچف، این موضوع به یکی از محورهای اصلی مقاله‌های نشریات وابسته به حزب کمونیست اتحاد شوروی تبدیل شد. افرادی چون الکساندر یاکوولوف عضو دفتر سیاسی و آناتولی دوبرنین دبیر سابق کمیته مرکزی و سرپرست بخش بین‌المللی آن، یوگنی پریماکوف جانشین یاکوولوف در انستیتوی اقتصاد جهانی و روابط

1- New Thinking (Nove Michlenie)

2- Global Problems

3- Mutual Dependency

بین‌المللی و نیز وادیم مدودف دبیر جدید عقیده حزب، بارها در تأیید دیدگاه‌های گورباچف به تفصیل سخن گفتند. چهره‌های برجسته نظامی نیز در حمایت از «تفکر جدید» گورباچف به‌اظهار نظر پرداختند. یکی از برجسته‌ترین افرادی که نتایج فاجعه‌بار جنگ هسته‌ای و در نتیجه نیاز به کنار گذاشتن استفاده از راه‌های قدیمی را مورد توجه قرار داد، مارشال اوگارکوف ریاست پیشین ستاد کل ارتش اتحاد شوروی بود. رهبری اصلاح‌طلبان نظامی، پیروزی در مسابقه تسلیحاتی را غیرممکن دانسته و تداوم آن را سبب افزایش تهدید متقابل^۱ و نه تأمین امنیت تلقی کردند.

«تفکر جدید» گورباچف، ارزیابی مجدد اتحاد شوروی را از «سیاست‌های جهان سومی»^۲ آن در بر داشت. در شرایطی که برنامه حزبی سال ۱۹۶۱ (دوران خروشچف) با خوش‌بینی شدید در مورد رسالت آزادی‌بخشی اتحاد شوروی در رها ساختن خلق‌های تحت استثمار از ستم امپریالیسم سخن می‌گفت، برنامه جدید حزب کمونیست (پرسترویکا^۳ و تفکر جدید) ضمن تأکید بر وظیفه کشورهای جهان سوم در مبارزه با امپریالیسم، رسالت آنان را در ساختن کشورهای مترقی یادآور شد. در همان حال نوید کمک‌های اتحاد شوروی را در هنگام ضرورت به آن‌ها می‌داد. موارد یادشده حاکی از این بود که گورباچف و حامیانش با ارائه «تفکر جدید» در پی ایجاد رویه جدیدی در سیاست خارجی این کشور بودند. این دگرگونی‌ها نشان می‌داد رهبری شوروی واقعیت‌های جهانی و ضرورت‌های ناشی از آن را درک کرده بود. در واقع گورباچف و طراحان برنامه اصلاحات، لزوم دگرگونی اساسی در سیاست خارجی اتحاد شوروی را برای پیشبرد اهداف خود تشخیص داده بودند.

گورباچف برای اجرای اصلاحات در سیاست خارجی اتحاد شوروی (تفکر جدید) در تشکیلات وزارت امور خارجه، وزارت دفاع و بخش بین‌المللی کمیته مرکزی، دگرگونی‌های بنیادین به‌وجود آورد. وی امور تبلیغات بین‌المللی را نیز در کنترل یاکوولوف، از چهره‌های برجسته برنامه اصلاحات قرار داد. در ژوئن ۱۹۸۷، ۷۴ نفر از ۱۲۰ سفیر شوروی در کشورهای جهان جابه‌جا شدند. وزیر امور خارجه، دو معاون اول وی و هفت معاون وزیر در امور مربوط با مسائل بین‌المللی تغییر کردند. در اداره بین‌المللی کمیته مرکزی نیز اجرای «تفکر جدید» تغییرهای گسترده را ضروری می‌ساخت. در اداره بین‌الملل کمیته مرکزی، بخش جدیدی برای

کنترل تسلیحات تشکیل شد. عضویت کامل الکساندر یاکوولوف همکار نزدیک گورباچف و از حامیان مهم تفکر جدید در دفتر سیاسی کمیته مرکزی حزب کمونیست، اجرای اصلاحات در سیاست خارجی را بیش از پیش تسهیل کرد. یاکوولوف از پاییز ۱۹۸۸، با تصدی پست ریاست اداره جدید کمیسیون سیاست بین‌الملل کمیته مرکزی، در حوزه سیاست خارجی از نفوذ بیشتری برخوردار شد.

در پرتو «تفکر جدید» مفهوم امنیت ملی^۱ نیز در اتحاد شوروی دگرگون شد. عوامل سیاسی و اقتصادی برای تأمین امنیت ملی کشور، در مقایسه با عوامل نظامی و افزایش توان رزمی و تهاجمی به‌مراتب از جایگاه والاتری برخوردار شدند. بحث‌های گسترده‌ای که در مورد مفهوم کفایت عقلانی^۲ در حوزه مسائل امنیتی مطرح شده بود، از وسعت دامنه اعتبار و اهمیت این تغییرها حکایت می‌کرد. این نکات به‌نوبه خود در برخورد سنتی شوروی نسبت به مذاکرات کنترل تسلیحات، به‌ویژه مسأله بازرسی در محل و ایجاد بخش متصدی کنترل تسلیحات در داخل وزارت امور خارجه و اداره بین‌الملل تأثیر جدی بر جای نهاد. به‌خوبی آشکار بود که گورباچف تلاش می‌کند منابع اقتصادی و اجتماعی را از نیروهای دفاعی و نظامی به‌بخش غیرنظامی اقتصاد منتقل سازد. شواهد مختلف نشان می‌داد که او با کاهش هزینه‌های دفاعی می‌کوشد به اهداف اقتصادی و سیاسی برنامه اصلاحات نزدیک شود. اجرای «تفکر جدید» بر پایه نیاز به تجدید بنا^۳، بازسازی و نوسازی پایه‌های اقتصاد اتحاد شوروی یک ضرورت می‌نمود.

اهمیت «تفکر جدید» گورباچف در سیاست خارجی و نگرش امنیتی اتحاد شوروی بیشتر ناشی از این بود که رهبری سیاسی کشور بقای خود به‌عنوان یک ابرقدرت در صحنه سیاست‌های بین‌المللی راه جز از راه بازسازی اقتصاد و احیای آن میسر نمی‌دانست. عقب‌ماندگی چشمگیر اتحاد شوروی در مسابقه فناوری (غیرنظامی) جایگاه ابرقدرت بودن آن راه، حتی در سطح امور نظامی مورد تهدید جدی قرار داده بود. گورباچف و رهبران اصلاح‌طلب اتحاد شوروی به‌این واقعیت توجه داشتند.

درواقع با اجرای «تفکر جدید» در سیاست خارجی اتحاد شوروی، رفتارهای جدیدی در روابط خارجی (با آمریکا، چین و در خاورمیانه) آشکار شد. به‌بیان دیگر، ادراک^۴ جدیدی از